

Προβλήματα κατοικίας και κοινωνικό περιβάλλον.

Πρόταση για ένα "Μεγάλο Έργο" προς την Αθήνα του "2004"

Άννης Βρυχεία
καθηγήτριας
Τμ. Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ

1. Η κρίση των πόλεων και η Αθήνα του 2004

Πηγαίνοντας προς την Ευρώπη του 2000, δίπλα στους οικονομικούς δείκτες, που για κάποιους είναι κυρίαρχοι, έχει πια τη θέση της και η συζήτηση για τη γενικευμένη κρίση της πόλης. Μια κρίση που αναγνωρίζεται ότι είναι πολύπλευρη, καθώς σχετίζεται: αφ' ενός με την κοινωνική κρίση, τις μεγάλες ανισότητες, "τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό" και αφ' ετέρου, με τη σοβαρή χωρική κρίση, τις χωρικές ανισότητες⁽¹⁾, την αρχιτεκτονική και πολεοδομική κρίση, καθώς και την έλλειψη οράματος και μιας φιλοσοφίας αρχιτεκτονικού και πολεοδομικού σχεδιασμού που να απαντάει στα νέα οξυμένα κοινωνικά δεδομένα. Πηγαίνοντας προς την Αθήνα του 2004, των Ολυμπιακών Αγώνων και των μεγάλων έργων, το σίγουρο είναι ότι καμμία συζήτηση επί της ουσίας για την πόλη δεν έχει ανοίξει, από την πλευρά της Αρχιτεκτονικής. Όλα, ή τουλάχιστον αυτά που σχεδιάζονται, αποφασίζονται "κεκλεισμένων των θυρών", από τον φάκελο για την Ολυμπιάδα, μέχρι την ενοποίηση των αρχαιολογικών χώρων, από το Αεροδρόμιο των Σπάτων μέχρι τον Ελαιώνα.

Πηγαίνοντας προς την Αθήνα του 2004:

α. δεν έχει θεσμοθετηθεί η συμμετοχή των πολιτών, ανδρών και γυναικών, στη διαμόρφωση του χώρου της πόλης,

β. δεν υπάρχουν οράματα σχεδιαστικά για την πόλη, για την ανατροπή αυτού του "συνολικού τοπίου της καθημερινότητας που μας πληγώνει".

Όλα παίζονται στα έργα, με διαπλεκόμενους εργολάβους και κυβερνώντες, σε όλα τα επίπεδα. Η ενημέρωσή μας περιορίζεται σε τίτλους "έργων" και ονόματα αναδόχων/εργολάβων και κατασκευαστικών εταιρειών. Η αρχιτεκτονική και ο σχεδιασμός σπάνια έχουν ονοματεπώνυμο.

Η "κολασμένη πόλη": Θα έλεγα όπως ο μεγάλος Χαν του Καλβίνο⁽²⁾, ότι...

"για την κολασμένη πόλη...", "Δυο τρόποι υπάρχουν για να γλιτώσεις από το μαργυριό της. Ο πρώτος είναι εύκολος, δέξου την κόλαση και γίνε μέρος της, έτσι πον να μην την βλέπεις πια. Ο δεύτερος είναι επικίνδυνος και απαιτεί συνεχή επαγρύπνηση και γνώση, ψάξε και μάθε ν' αναγνωρίζεις ποιός και τί, στη μέση της κόλασης δεν είναι κόλαση κι αυτά κάνουν να διαρκέσουν, δώσ' τους χώρο".

2. Προβλήματα κατοικίας στην Ελλάδα

Είναι γεγονός ότι στην Ελλάδα δεν έχουμε την ιστορία και την εμπειρία άλλων χωρών της Ευρώπης στα ζητή-

ματα χώρου, ειδικότερα, στα θέματα κοινωνικής κατοικίας. Δεν διαθέτουμε τα πολλαπλά υποκείμενα - ομάδες που δρουν εδώ και χρόνια στον ευρωπαϊκό χώρο, ενάντια σε κάθε μορφή αποκλεισμό. Δεν γνωρίζουμε καν το πρόβλημα για τον ελληνικό χώρο σ' όλες του τις διαστάσεις.

Τα προβλήματα όμως υπάρχουν. Είναι γνωστό επίσης ότι, ζητήματα όπως "Κατοικία και Κοινωνικός αποκλεισμός", "Άστεγοι και κακώς στεγασμένοι", "Κατοικία των μη προνομιούχων ομάδων", ή "Ομάδες και άτομα που δεν έχουν πρόσβαση στην Κατοικία" ή ακόμα ζητήματα αναπλάσεων υποβαθμισμένων περιοχών, δεν έχουν νομιμοποιηθεί ως κυρίαρχα προβλήματα

προς αντιμετώπιση, για τον Ελλαδικό χώρο. Τα υψηλά ποσοστά "ιδιοκατοίκησης" των στατιστικών και "η ραγδαία βελτίωση των στεγαστικών συνθηκών κατά την μεταπολεμική περίοδο, βελτίωση που αποκλήθηκε και "οικοδομικό θαύμα"⁽³⁾, δημιούργησαν τον μύθο ότι, στην "Ελλάδα, δεν έχουμε πρόβλημα κατοικίας".

Ένας μύθος που επιβιώνει μέχρι σήμερα, σε πείσμα κάποιων νέων στοιχείων, κυρίως, μετά το 1980, αλλά και κάποιων ερευνητών που τελευταία δημοσιοποιούνται⁽⁴⁾ και που ανατρέπουν αυτή την "ασφαλή" και καθησυχαστική εικόνα της πραγματικότητας.

Παρ' όλα αυτά, αυτή η ψευδής συνειδηση "ότι έχουμε επάρκεια κατοικιών στην Ελλάδα", που κυριαρχεί ακόμα και σήμερα, δημιούργησε το άλλοθι για τη μη άσκηση πολιτικών σε διάφορα επίπεδα και το σοβαρότερο, εμπόδισε την ολοκληρωμένη γνώση πάνω στα προβλήματα. Εμπόδισε τη δημιουργία μιας ελληνικής αρχιτεκτονικής

προβληματικής "για να σκεφτούμε για την πόλη" και την κατοίκηση.

Για την αντιμετώπιση της όξυνσης που σήμερα αρχίζει να εμφανίζεται και στον Ελλαδικό χώρο, είμαστε ανέτοιμοι. Παρ' όλα αυτά, θα πρέπει να γίνει ένα νέο ξεκίνημα, σε διάφορα επίπεδα.

Η νέα πραγματικότητα στον Ελλαδικό χώρο, συνοπτικά μας λέει ότι:

- Τουλάχιστον το 65% των νοικοκυριών, που ζούν σε καθεστώς ιδιοκατοίκησης, είναι κακώς στεγασμένα.

- Από τα νοικοκυριά που ζούν σε κανονικές κατοικίες, το 1/3 σχεδόν, ζούν σε κατάσταση πυκνοκατοίκησης.

- Όλοι/ες που ζούν σε παλαιούς προσφυγικούς συνοικισμούς, σε οικισμούς εργατικής κατοικίας, σε παλαιές γειτονιές, ζούν σε γειτονιές όπου αναπαράγεται η υποβάθμιση.

- Οι νέοι/ες πρόσφυγες, οι μετανάστες, οι παλινοστούντες και μερίδα νέων μονογονεϊκών οικογενειών, αναζητούν στέγη.

- Οι άστεγοι/ες, είναι πια ορατοί/ες στο κέντρο της Αθήνας.

Αυτή η συνόψεις και μόνο, που έχει χαρακτήρα μιας απλής περιγραφής του προβλήματος (απαιτεί εξειδικευμένες έρευνες), παρ' όλα αυτά, σκιαγραφεί μια πραγματικότητα, άλλη απ' αυτήν που εκφράζουν οι πανηγυρισμοί "ότι δεν έχουμε πρόβλημα κατοικίας, μας κι έχουμε τόσο μεγάλο ποσοστό ιδιοκατοίκησης".

Η συνέχιση της ίδιας πολιτικής σήμερα, που νέα φαινόμενα έχουν επιβαρύνει ποσοτικά και ποιοτικά την πραγματικότητα, μπορεί να προκαλέσει ολέθριες συνέπειες για την επόμενη δεκαετία, ιδιαίτερα στην Αθήνα.

Η Ελλάδα δεν μπορεί να διεκδικήσει έναν πρωτοποριακό ρόλο στον τομέα της κατοίκησης, της κοινωνικής κατοικίας και των παρεμβάσεων στην πόλη. Μπορεί όμως να διεκδικήσει έναν πρωτοποριακό ρόλο, στην αναζήτηση εναλλακτικών προτάσεων, που θα αμφισβητήσουν τα φθαρμένα μοντέλα παραγωγής χώρου που εφαρμόστηκαν. Ευτυχώς, στην Ελλάδα δεν έγιναν καινούργιες πόλεις, μεγάλα συγκροτήματα για την ομοιομορφία και απάνθρωπη στέγηση εκατοντάδων χιλιάδων ανθρώπων.

Έχουμε όμως, ακόμη γειτονιές υποβαθμισμένες και κοινωνικές ομάδες, που παρ' όλη την τεχνολογική υποβάθμιση, λειτουργούν ως σύνολα, με έντονες κοινωνικές σχέσεις μεταξύ τους κι ένα ισχυρό δίκτυο στήριξης ανάμεσα στα μέλη τους⁽⁵⁾.

Αυτές οι κοινωνικές ομάδες και σχέσεις, αποτελούν την πολύτιμη βάση, για να επιχειρηθεί η επιθυμητή συνολική αναβάθμιση και του δομημένου περιβάλλοντος - κατοικία και γειτονία - με τη δική τους συμμετοχή και πάνω στις δικές τους ιδιαιτερότητες⁽⁶⁾.

Στη βάση αυτού του πολύτιμου ανθρώπινου δυναμικού που υπάρχει ακόμα - και πριν διαλυθεί - η Ελλάδα μαζί με το Νότο (υπάρχουν τέτοιες γειτονιές και στην Ιταλία και στην Ισπανία), μπορεί να διεκδικήσει έναν ρόλο πρωταγωνιστικό στη δράση και την αναζήτηση εναλλακτικών λύσεων στον τομέα της κατοικίας και της επανακατοίκησης σε επίπεδο γειτονιάς⁽⁷⁾.

Μια τέτοια βέβαια λογική, προϋποθέτει:

α) Ότι θα αναγνωρίσουμε και επίσημα

Σπίτι στην Πλάκα
(Αντιγραφή από παλαιά
φωτογραφία. Αρχείο
Εθν. Πινακοθήκης)

πως υπάρχουν προβλήματα κατοικίας και κατοίκησης στην Ελλάδα και στην Αθήνα, ότι υπάρχουν πολλές κοινωνικές ομάδες και άτομα αποκλεισμένα από το δικαίωμα στην κατοικία, ότι έχουμε "γειτονίες σε κρίση" και πόλεις σε κρίση και θα αναζητήσουμε να γνωρίσουμε σε βάθος το πρόβλημα (αυτή η προϋπόθεση δεν είναι τόσο αυτονόητη όσο φαίνεται).

β) Επίσης, ότι θα παραδεχτούμε την ανυπαρξία κρατικής πολιτικής στα ζητήματα κοινωνικής κατοικίας, που θα μας επιτρέψει, να προβάλλουμε τις ελληνικές ιδιαιτερότητες αντί να επιχειρήσουμε και πάλι, για λόγους "εθνικής υπερηφάνειας", τα ελάχιστα δείγματα γραφής κρατικής κοινωνικής κατοικίας να τα μεγεθύνουμε, για να αποδείξουμε ότι κάτι κάνουμε...

Δεν κάναμε τίποτα, λοιπόν! Άρα δεν κάναμε ευτυχώς και τα ολέθρια λάθη που έγιναν αλλού, σε βάρος της καθημερινής ζωής χιλιάδων ανθρώπων. Μέσα από την έλλειψη, ως κρατήσουμε τούτο το στίγμα ασιοδοξίας, για ένα διαφορετικό ξεκίνημα, το οποίο να προβάλλουμε και στον ευρωπαϊκό χώρο.

3. Για μια συζήτηση για την Αθήνα

Στην Αθήνα, υπάρχουν οι προϋποθέσεις, αν ψάξουμε. Παρ' όλη την καταστροφή, υπάρχουν τα χωρικά και κοινωνικά κρυμμένα στοιχεία, που μπορούν να αναδειχθούν και να δημιουργηθεί μια άλλη δυναμική προσοπτική. Με αφύπνιση, επαγρύπνηση και γνώση και με μια τελείως διαφορετική φιλοσοφία σχεδιασμού, με συγκρούσεις και συναινέσεις, με πλήρη και ουσιαστική ενεργοποίηση των κατοίκων και με ουσιαστικές διαδικασίες συμμετοχής.

• Παρελθόν / παρόν / μέλλον: Να γνωρίσουμε το παρελθόν να κατανοήσουμε το παρόν, να οραματιστούμε το μέλλον, αυτό αποτελούσε για τον Γ. Κονδύλη το τρίπτυχο - κλειδί για το σχεδιασμό της πόλης.

• Πόλη / σχεδιασμός / Δήμος⁽⁸⁾: Να κατανοήσουμε την πόλη ως χωρική έκφραση σύνθετων συμβάντων ζωής, το σχεδιασμό, όχι σαν ένα τεχνικό πρόβλημα αλλά ως διαδικασία ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ της ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ, το Δήμο ως θεσμό άμεσης εμπλοκής των πολιτών στα τεκτανόμμενα.

Τα ζητήματα που τίθενται με αυτά τα δυο τρίπτυχα, σίγουρα δεν είναι απλά ή μονοσήμαντα. Προϋποθέτουν απόψεις και θέσεις για τα γενικότερα και τα ειδικότερα.

• Να ανοίξει λοιπόν η συζήτηση για την Αθήνα. Να συγκρουστούν διαφορετικές απόψεις για την αναβάθμιση του χώρου της.

• ΜΠΟΡΕΙ Η ΑΘΗΝΑ να ξαναγίνει "ΕΠΙΚΑΙΡΗ ΥΠΟΘΕΣΗ" ως πόλη, για τον Ελλαδικό αλλά και τον Ευρωπαϊκό χώρο, όπως υπήρξε τον 19^ο αιώνα;

• Να γίνει η Αθήνα μια πόλη που να ανήκει στο Δήμο της (αρμοδιότητες, πόροι, αλλαγές θεσμικές αλλά και νομοθετικές).

• Να γίνει πράξη η ουσιαστική συμμετοχή των πολιτών, ανδρών και γυναικών, στα τεκτανόμμενα.

• Να πάρει τέλος η ένοχη σιωπή που νεκρώνει συνειδήσεις και πνίγει την καθημερινότητά μας.

• Να νομιμοποιηθεί ως αίτημα, το "ΔΙΚΑΙΩΜΑ στην ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ" σ' αυτή την πόλη. Να αποτελέσουν οι άστεγοι και οι κακώς στεγασμένοι/ες, οι γειτονίες σε κρίση, επίκαιρα προβλήματα.

Που σημαίνει, να αμφισβητήσουμε τα αυτονόητα, να διερευνηθούν και να γίνουν πράξη εναλλακτικές πρακτικές και δράσεις. Το μεγάλο κενό που δημιουργεί το μαρτύριο σε τούτη την πόλη, είναι σύνθετα ποιοτικό. Είναι η παντελής έλλειψη ενός συνολικού αρχιτεκτονικού τοπίου μικρότερης και μεγαλύτερης κλίμακας, αλλά και σύνθετων δραστηριοτήτων:

Η ποιότητα της κατοικίας και η έλλειψη σχεδιασμού για την κοινωνική κατοικία, η σχέση της κατοικίας με τον δημόσιο χώρο, ο ίδιος ο δημόσιος χώρος, η συνέχεια στην ιστορική μνήμη, η αναγνώριση του παρόντος με τις αντιφάσεις του ως ιστορία και ακόμη ζητήματα όπως η οικειοποίηση του χώρου, ιδιωτικοί ή δημόσιοι, από τους ίδιους τους κατοίκους, η δημιουργία συνείδησης πολιτών, είναι μερικοί από τους τίτλους που θα έπρεπε να επαναπροσδιοριστούν για την Αθήνα.

Στην Αθήνα υπάρχουν πολλές υποβαθμισμένες περιοχές, με έντονα στοιχεία διαφορετικότητας. Αναφέρομαι στις ιστορικές γειτονίες του κέντρου

(Γκάζι, Θησείο κ.λπ.), αλλά και στις προσφυγικές γειτονίες (Βύρωνας, Καισαριανή, Νέα Ιωνία, Υμηττός, Δουργούτι, Στέγη Πατριδος, Ερυθρός Σταυρός, Άγιος Σάββας -Λεωφόρου Αλεξάνδρας, Κοσμετάτου -Λεωφ. Συγγρού), με πλούσιες μνημειακές κατοικήσιμες, που σήμερα εμφανίζουν στοιχεία υποβάθμισης. Στην Αθήνα υπάρχει ποιοτικό και ποσοτικό πρόβλημα κατοίκησης.

4. Μια πρόταση για την Αθήνα. Ο ρόλος της γειτονιάς.

Η συμμετοχή των κατοίκων.

Θα ισχυριστώ, -όσο κι αν φανεί εκ πρώτης όψεως περιθωριακό- ότι η ουσιαστική ποιοτική ανασχημάτωση της Αθήνας, μπορεί να ξεκινήσει και από πρωτοποριακά προγράμματα "εναλλακτικής παρέμβασης στις υποβαθμισμένες περιοχές με τη συμμετοχή των ιδίων των κατοίκων τους".

Είναι σ' αυτές τις γειτονίες, που επιβιώνουν ακόμα, στοιχεία ποιοτικά και στο χώρο και στις κοινωνικές σχέσεις.

Η πρόταση αυτή δεν γίνεται μόνο για λόγους ιεράρχησης προτεραιοτήτων ή κοινωνικής δικαιοσύνης, ούτε για να υλοποιηθούν 2 από τους 6 βασικούς στόχους της πρότασης του "Ρυθμιστικού 83" . . .στόχος 2: ανασυγκρότηση της γειτονιάς, στόχος 4: η κατάλυση της ταξικής διάρθρωσης της πόλης.

Η πρόταση αυτή αφορά όλη την πόλη, γιατί ξεκινώντας από τις γειτονίες, μπορεί να αναζητηθεί ένα διαφορετικό ποιοτικά αρχιτεκτονικό τοπίο. Ας προχωρήσουμε με ολοκληρωμένες δράσεις, που να αντιμετωπίζουν, ταυτόχρονα, ζητήματα κατοικίας, κοινόχρηστων χώρων αλλά και εργασίας, εκπαίδευσης και υγείας, για το σύνολο μιας γειτονιάς, με βάση τα θετικά χωρικά και κοινωνικά στοιχεία.

Τέτοια θετικά στοιχεία επιβιώνουν ακόμα σε πολλές "υποβαθμισμένες" γειτονίες της Αθήνας. Οι ελληνικές ιδιαιτερότητες του προβλήματος της Αθήνας, βρίσκονται και εκεί, στην περιφρονημένη ιστορία του ΣΗΜΕΡΑ των υποβαθμισμένων περιοχών της.

Η αναβάθμισή τους, σε μια εναλλακτική κατεύθυνση, θα δώσει νέες ιδέες σε όλα τα επίπεδα, εφ' όσον συνδεθεί με ζητήματα τοπικής ανάπτυξης και με τους ίδιους τους κατοίκους⁽⁹⁾. Τέτοιες

εμπειρίες υπάρχουν πλέον σήμερα, σε πολλές πόλεις της Ευρώπης.

Αντίθετα, στην Αθήνα, πολλές φορές στις λεγόμενες "υποβαθμισμένες περιοχές", η υπαρκτή τεχνολογική αθλιότητα, απομονώνεται στις αναλύσεις, από τις επίσης υπαρκτές πλούσιες κοινωνικές σχέσεις και αποτελεί ένα πρόσχημα για αμφιλεγόμενες αναπλάσεις, που θα καταστρέψουν τις ιδιαιτερότητες για να επιβάλουν το ίδιο μοντέλο της αποτυχίας.

Θα μπορούσε να αποτελέσει λοιπόν, ένα από τα... "μεγάλα έργα" της Αθήνας - το ξεκίνημα ενός συνολικού πρωτοποριακού προγράμματος για τις υποβαθμισμένες περιοχές της. Ενόσ προγράμματος ενοποίησης στοιχείων κατοίκησης που, παράλληλα με την ενοποίηση των αρχαιολογικών χώρων, θα αναδείξει συνθετικά ένα παρόν που εμπριέχει το παρελθόν και το μέλλον αυτής της πόλης.

Ο σχεδιασμός για κάθε συγκεκριμένη περίπτωση πρέπει να γίνει υπόθεση των κατοίκων της, των τοπικών φορέων, υπαρκτών και νέων και των αποκεντρωμένων μελετητικών ομάδων.

Μια τέτοια διαδικασία, θα έδινε νέα στοιχεία ποιότητας στην πόλη. Για να ξανακατακτήσουμε την Αθήνα, θέλει δουλειά πολλή. Τολμηρές αποφάσεις, συγκρούσεις, αλλαγές. Οι ευθύνες των κυβερνώντων μεγάλες. Η αλλαγή πάντως και σε ποιοτικά διαφορετικές κατευθύνσεις, δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς την ενεργή συμμετοχή όλων των πολιτών της, ανδρών και γυναικών, χωρίς αποκλεισμούς, χωρίς ένα αρχιτεκτονικό σχεδιασμό με οράματα στις διάφορες κλίμακες.

Αυτή η πόλη ανήκει και σε μας όλους/όλες.

1 «Villes - Logements - Exclusions: (1993): Μελέτη υπό την επίβλεψη του Γιάννη Τσιώμη, Direction generale Emploi, relations industrielles et affaires sociales. Commission des Communautes Europeennes.

Επίσης: L' exclusion, l' etat des savoirs (1996) επιμέλεια έκδοσης Serge Paugam, La Decouverte, Paris. Άρθρο του S. Paugam: La constitution d' un paradigme.

2 «Οι Αόρατες Πόλεις» Ιτάλο Καλβίνο. Εκδ. Οδυσσέας 1982.

3 Θωμάς Μαλούτας: Κατοικία και Κοινωνική Δομή στην Αθήνα, στο Κοινωνία και Αριστερά. Μεταβολές στην δεκαετία 1980-90 - Σύγχρονη Εποχή.

4 «Η συντριπτική πλειονότητα στην Ελλάδα αποκάτ' οπί' ιδίους κόποις αλλά οι συνθήκες στέγασης είναι συνήθως κάτω του μετρίου» ...55% απ' αυτούς που έχουν καταφέρει να αποκτήσουν δικό τους σπίτι θεωρούν την κατοικία τους μέτρια έως πολύ κακή!..

Τίτλοι εφημ. Καθημερινή 7-1-96 άρθρο της Χριστ. Στύλου από πρόσφατη έρευνα ΕΚΚΕ, ΕΣΥΕ, ΥΠΕΧΩΔΕ.

Επίσης, Αναστασία Κουβέλη: Στεγαστικές Συνθήκες στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας - Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών - Αθήνα 1995

5 βλ. Α. Βρυγέα, Τ. Κατερίνη, Δ. Μαλασπίνας «Καταγραφή της καθημερινής ζωής μέσα από το χώρο: Αποτύπωση του παλιού προοφνητικού συνοικισμού στη Θήβα» 1982.

6 Βλ. Conseil des Communes et des Regions d' Europe - Europil Echange d' Experiences «4 γειτονιές σε κρίση / 4 πόλεις, -1993. Ευρωπαϊκή συλλογική έρευνα με επιστημονική υπεύθυνο την Άννη Βρυγέα. Μέσα από τη συγκεκριμένη ανάλυση 4 συνοικιών σε κρίση στις 4 πόλεις, Βρυξέλλες, Λυών, Βαλέντσια, Πειραιάς, προέκυψαν ενδιαφέροντα συμπεράσματα για τις ιδιαίτερες των ανθρώπων και των χωρών τους, για τις κοινές αιτίες που προκάλεσαν την χωρική υποβάθμιση και για τις νέες κατευθύνσεις αναβάθμισης.

7 Άννη Βρυγέα: Συμμετοχικός Σχεδιασμός - Κατοικία - Τοπική Ανάπτυξη. Άρθρο στο: Συμμετοχικός Σχεδιασμός: Θεωρητικές διερευνήσεις. Ιστορία των ιδεών και των πρακτικών. Μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Επιμέλεια Α. Βρυγέα, Κλ. Λωράν - έκδοση TEE 1993.

Επίσης: Άννη Βρυγέα: Sur la participation, στην έκδοση «Le role du logement dans la Construction de l' Europe Sociale» 1993 - Actes du Seminaire, Βρυξέλλες, 1992 - Commission des Communautes Europeennes - Dir. gen. Emploi, Relations, Industrielles et Affaires Sociales.

8 Βλ. «Η αρχιτεκτονική του Αστικού χώρου» Εισήγηση Α. Βρυγέα, Σ. Ξενοπούλου, Τ. Φραγκούλης σε Πάφο και Λευκωσία 1992.

9 Άννη Βρυγέα: Συμμετοχικός Σχεδιασμός στον προοφνητικό συνοικισμό στη Θήβα, εκδ. Δήμου Θηβαίων -1992.

Επίσης: Άννη Βρυγέα: «La protection du bati ancien pauvre, le cas du quartier des refugies a Thebes» - 1990 PACT 28 - IV.5.